

УДК 316.752

Недокус І. С.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ БІЛОРУСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ДИСКУРСІ ЗАХІДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

У статті проаналізовано проблеми формування білоруської національної ідентичності в працях представників сучасної західної політичної науки. Автор розкриває причини деформації білоруської національної ідентичності, які висловлюють вчені. У роботі здійснено спробу узагальнення наукових підходів щодо перспектив становлення національної ідентичності білорусів.

Ключові слова: національна ідентичність, демократизація, національна самосвідомість, політичний режим, державна ідеологія.

Недокус И. С. Проблемы формирования белорусской национальной идентичности в дискурсе западной политической науки

В статье проанализированы проблемы формирования белорусской национальной идентичности в трудах представителей современной западной политической науки. Автор раскрывает причины деформации белорусской национальной идентичности, которые выражают ученые. В работе предпринята попытка обобщения научных подходов относительно перспектив становления национальной идентичности белорусов.

Ключевые слова: национальная идентичность, демократизация, национальное самосознание, политический режим, государственная идеология.

Nedokus I. S. The problems of forming of Byelorussian national identity in the discourse of western Political Science

The article analyzes the problems of forming the Belarusian national identity in the writings of the representatives of modern western Political Science. The author reveals the reasons of deformation of the Belarusian national identity expressed by the scientists. The paper attempts to generalize scientific approaches to the prospects of Belarusian national identity.

Key words: national identity, democracy, national consciousness, political regime, state ideology.

Специфіка формування білоруського етносу полягає в тому, що фактично до початку ХХ ст. він не становив окремої етнічної одиниці, а розглядався як частина польського або російського. Ідея самостійності білоруського народу вперше була висловлена групою студентів Петербурзького університету у 1880-ті рр., причому не без впливу аналогічних українських груп [9, с. 11]. Однак ще на початку ХХ ст. питання про самостійність білоруського етносу широко обговорювалось і було дискусійним. Білоруські селяни, наприклад, у цей період найчастіше називали себе «тутейшими» [3, с. 297]. Білоруський національний рух став тимчасовим учасником політичної історії лише у період 1917–1918 рр. При слабкій інституалізації він виявився нездатним залучити на свою сторону більшість місцевого населення.

Тому на момент створення БРСР, з однієї сторони, білоруси як етнос не були асимільовані, а з іншого – не змогли завершити процес національної ідентифікації. Специфічні умови перебування республіки у складі СРСР лише законсервували цей стан невизначеності. Загалом, «...для Білорусі, – відзначає політолог І. Єкадумова, – більш важливою проблемою, ніж приєднання до західних норм демократії, є проблема самовизначення, формування ідентичності. Ця проблема виявилась більш складною, ніж декларативна відмова від радянського авторитаризму, тому що передбачає інший спосіб

мислення, поведінки та оцінок, інші схеми сприйняття реальності» [5, с. 17]. Зв'язок між проблемами формування білоруської національної ідентичності та деформацією політичного режиму країни відзначають і більшість західних дослідників, які звертались до вивчення політичних процесів у Республіці Білорусь.

Метою статті є дослідження проблем формування білоруської національної ідентичності в працях сучасних західних політологів.

У сучасній західній політичній науці відсутня єдність позицій дослідників з питання формування білоруської національної ідентичності. З одного боку, політолог Девід Мерплз (Канада) називає Білорусь «денаціоналізованою нацією» [8]. Григорій Іоффе (США) вважає, що Білорусь є державою, але ще не нацією [6]. Класик політичної науки Семюель Хантінгтон стверджує, що проблема національної ідентичності відіграє несуттєву роль в Білорусі, адже в середині 90-х рр. XX ст. Білорусь «тільки своєю назвою відрізнялася від Росії» [10, с. 169].

З іншого боку, білоруський історик, який живе в США, Янка Запруднік звертає увагу на продовження процесу формування національної ідентичності в Білорусі після здобуття державою незалежності, незважаючи на наявність серйозних труднощів у цьому процесі [10, с. 169]. На думку дослідника Центру громадянського суспільства Лондонської школи економіки Наталії Лещенко, для сучасної Республіки Білорусь характерним є «інтенсивний процес національного будівництва», який безпосереднім чином відображається на політичній ситуації. Тут нація виникає у вже сформованій державі, тобто здійснюється той же самий процес, який був характерний для «старих» європейських народів в епоху модерну» [10, с. 169].

Багато західних вчених вказує на взаємозв'язок між відсутністю сформованої білоруської національної ідентичності та процесами демократизації і формування громадянського суспільства в Білорусі. Так, німецький вчений Т. Байер вважає, що відсутність національної свідомості і націоналізму часто називається причиною провалу білоруської трансформації, оскільки тільки націоналізм є достатньо сильною основою, щоб замінити старі інститути та уявлення і стати міфом для створення нових держав [1, с. 59]. Причому західні автори, зокрема німецькі, чітко усвідомлюють небезпеку етнічно орієнтованого націоналізму. Так, Клемент Бюшер у своїй праці «Аналіз країни Білорусь» розглядає теорію про «різну расову приналежність росіян та білорусів», русофобію і «наклепи про поляків» одного з лідерів білоруського національного руху початку 1990-х рр. З. Позняка як «непотрібні екстремістські винятки, які зустрічаються навіть в білоруському національному русі» [11, р. 416]. Загалом їх висновки для Білорусі невтішні: ні в історії, ні в національному менталітеті, ні в мовній ситуації немає стійких стереотипів, які могли послужити основою для формування білоруської національної ідентичності.

Відомий британський вчений у галузі національних досліджень Ернст Геллнер вказував, що: «1) дві людини належать до однієї і тієї ж нації, якщо вони поділяють спільну культуру, якщо культура, в свою чергу, означає систему ідей, символів, асоціацій, способів поведінки та комунікації, 2) дві людини належать до однієї і тієї ж нації тоді й тільки тоді, коли вони визнають один одного як таких, що належать до однієї і тієї ж нації» [2].

Користуючись визначеними критеріями розуміння національної ідентичності, спробував оцінити білоруську ситуацію історик Олег Латишонок, який живе у Польщі. Він зазначає: «Чи є в Білорусі білоруси? Звичайно ж є. Питання про білоруську ідентичність виникає тільки тоді, коли ми намагаємося відповісти на питання: що означає бути білорусом... Для одних «свідомий білорус» – це такий, що знає «справжню» історію свого народу, вважає Велике Князівство Литовське своєю державою і живе під символом Пагоні і біло-червоно-білим прапором. Ну і говорить білоруською. Для інших важливою є слов'янська єдність і братерство з російським народом. Їхній прапор має червоно-зелений колір, а російська мова визнається другою рідною мовою. Тим не менш, і одні й інші вважають себе білорусами, а оцінка, яка з цих позицій є більш значимою, не має нічого спільного з науковим аналізом» [7].

Зазначений Олегом Латишонком дуалізм білоруського національного дискурсу підтверджують практично всі вчені, які займаються Білоруссю. Вони по-різному називають його складові частини, але суть від цього не змінюється. Так, Наталія Лещенко, яка вдало адаптувала гелнерівську парадигму виникнення модерних націй стосовно ситуації в Білорусі, вважає, що національна версія ідентичності склалася в перші роки незалежності і мало чим відрізнялася від формування ідентичності у народів, які недавно звільнилися від імперського панування. Вона супроводжувалася зміною державної символіки, впровадженням мови титульної нації, новою інтерпретацією історії. Головною політичною силою, що виступала за послідовну реалізацію цієї програми, був Білоруський народний фронт – тоді широкий громадянський рух за демократію та національне відродження [10, с. 171].

Григорій Іоффе зробив важливе уточнення, що стосується змісту національного проекту, який він назвав нативістсько-проєвропейським. Дійсно, істотною складовою частиною зусиль білоруських інтелектуалів, таких як В. Булгаков, І. Бобков, І. Динько, В. Орлов, Г. Сагановіч, Я. Запруднік, В. Акудовіч, П. Садовський та інших був пошук справжніх європейських коренів білоруської історії та культурної традиції, що «мало служити підставою для боротьби за визволення нації від наслідків російського колоніалізму» [6]. Г. Іоффе виділив і істотні переваги даного проекту: «Головна перевага проекту, насамперед, у тісному, згуртованому співтоваристві, об'єднаному свідомим вибором білоруської мови, відданістю йому, антиколоніальним національно-визвольним духом, тобто боротьбою проти російського культурного колоніалізму. Вірність мови – перевага, тому що вона дозволяє відокремити національно свідомих білорусів від росіян...» [6].

Проте, як відзначає Н. Лещенко, «заходи БНФ, спрямовані на зміну політичного оточення, не відповідали рівню розвитку національної самосвідомості в країні. Вона носила радянський характер, оскільки Білорусь вступила в епоху модерну в умовах радянської державності. За часів СРСР Білорусь перетворилася з провінції Російської імперії, 97 % корінного населення якого складали селяни, на розвинуту індустріальну державу... Ціною, заплаченою за швидку модернізацію, стала традиційна білоруська культура. Репресії проти національної інтелігенції за Сталіна, величезні втрати, понесені в роки Другої світової війни, а також захоплення російськомовними професіоналами основних адміністративних позицій у повоєнний час, все це зробило внесок у те, що радянська ідентичність стала сприйматися як природний наслідок модернізації. На початок 90-х рр. Білорусь перетворилася на «вітрину соціалізму», республіку з найбільш високим рівнем життя в СРСР, вона стала також «найбільш радянською» з усіх союзних республік. Це означало, що радянські економічні та соціальні принципи були найбільш повно втілені в життя в БРСР...» [10, с. 172]. В результаті національний проект зіткнувся з серйозними труднощами.

Нарешті, Д. Мерплз виділяє кілька об'єктивних причин слабкості національного проекту в Білорусі. «По-перше, коли під час великої кампанії індустріалізації, яка почалася наприкінці 20-х рр. ХХ ст., сільські жителі потягнулися в міста, вони вливалися там у радянські, а не в білоруські маси. Націоналісти опинилися поза законом і поза суспільством. По-друге, білоруси не мали свого національного центру, яким був Львів для українців. По-третє, традицію незалежної держави, хоча і створену в 1918 р. під час німецької окупації, певною мірою підірвало створення Білоруської РСР. Після укрупнення території сам факт її існування гарантував, що національна республіка буде асоціюватися з радянською владою. Олександр Лукашенко теж визнає історичну спадщину білорусів тільки вибірково – виключно в російському контексті ... По-четверте, і в Росії, і в Білорусі як у радянську, так і в пострадянську епоху піднімали і піднімають на рівень міфу Велику вітчизняну війну...» [8].

Слід зробити кілька зауважень до вищевикладеної інтерпретації білоруського національного проекту міркуваннями відомих зарубіжних експертами. По-перше, консервація радянської моделі в Білорусі колишнім комуністичним керівництвом породила гостру економічну кризу середини 90-х рр., яка і сприяла приходу Олександра Лукашенка до

влади. Проте він запропонував не демонтаж існуючої моделі, а її зміцнення. Це стало можливим завдяки одній дуже важливій обставині: колосальна допомога Росії. Тобто збереження радянської ідентичності в Республіці Білорусь – це і наслідок зовнішнього впливу.

По-друге, масштабна індустріалізація та урбанізація в Білорусі проводилася тільки після Другої світової війни (в 50-70-ті рр.), проте її наслідки для країни виявилися ще більш згубними, ніж відзначив Д. Мерплз. Жителі білоруських міст у більшості своїй залишаються городянами в першому поколінні, які зберегли багато забобон традиційної суспільної свідомості, у тому числі прагнення до заступництва з боку сильної влади і підтримки авторитарних методів правління.

Радянська версія ідентичності була відновлена майже в повному обсязі після приходу Олександра Лукашенка до влади в середині 90-х рр. Реставрація включала в себе: перетворення символіки БРСР в національну та надання російській мові статусу другої державної. Обидві ці події відбулися в 1995 р. після проведення референдуму, результати якого не були визнані легітимними опозицією і багатьма міжнародними спостерігачами. Незабаром була здійснена спроба чергової ревізії історії Білорусі. Як зазначає Н. Лещенко, «на відміну від БНФ, який чітко декларував ідею створення незалежної державності, заснованій на білоруській мові та культурі, Олександр Лукашенко ніколи чітко не формулював своє бачення розвитку РБ, яке коливалося: від членства в союзі слов'янських держав до збереження суверенітету... У сфері зовнішньої політики БНФ виступав за рівні партнерські відносини з усіма країнами, що викликало погіршення відносин з РФ. Олександр Лукашенко ж вибудував особливі відносини з Росією та країнами СНД, обіцяючи відновити старі економічні зв'язки та забезпечити місцевих споживачів більш дешевими російськими енергоресурсами. Якщо БНФ малював перспективи «блискучого майбутнього», то Лукашенко пропонував повернути втрачений «золотий вік» [10, с. 172].

Концептуальним закріпленням радянської ідентичності виступила так звана державна ідеологія, прийнята в 2003 р. На думку О. Гужон, вона може розглядатися як особливий різновид слов'янського націоналізму, «який прагне вписати білоруську ідентичність у слов'янську культуру, підкреслюючи свою відмінність від російської ідентичності. Він намагається довести, що політичний режим Білорусі – це продукт традиційної культури, яка є «духовним лідером східнослов'янської цивілізації», в той час як Росія втратила свої переваги» [4]. Місце православної церкви, на думку О. Гужон, добре вписується у систему державної ідеології. «... У 2002 р. були прийняті поправки до Закону, в яких обґрунтовується «визначальна роль православної церкви в історичному розвитку і в зростанні духовних, культурних і державних традицій білоруського народу». Ця перевага була ще раз підтверджена через рік у підписаному конкордаті між державою і православною церквою на шкоду іншим конфесіям... Лукашенко намагається затаврувати ганьбою Захід і показати, що Білорусь не може слідувати західним зразкам політичного, економічного і соціального розвитку» [4].

На думку більшості дослідників, радянська ідентичність у Республіці Білорусь зазнала певних змін, що було пов'язано з погіршенням відносин з Росією, затягуванням процесу формування реальної союзної держави білоруською стороною, збільшенням цін на поставки енергоресурсів Росією тощо. Криза політики радянської ідентичності дозволяла сподіватися на те, що правляча еліта Білорусі вживе невідкладних заходів, спрямованих або на відродження елементів національної версії ідентичності, або хоча б на радикальне реформування існуючої моделі. Проте керівництво країни, як завжди, обмежилось напівзаходами. Наталія Лещенко вважає, що Олександр Лукашенко почав бачити для себе «порятунок у збереженні незалежності держави «тільки після того, як усвідомив реальну загрозу обмеження своєї особистої влади у разі перетворення Білорусі у звичайний регіон РФ. Суперечності з Росією з питань інтеграції сприяли ухваленню деяких заходів, спрямованих на посилення позицій державного суверенітету в рамках панівної радянської

моделі ідентичності» [10, с. 176]. Така політика, продовжує Н. Лещенко, «знайшла своє вираження у регулярному виконанні гімну на радіо і телебаченні, широкому використанні терміну національний, черговому перегляді підручників з історії, які стали більше схожими на ті, які виходили в перші роки незалежності, більшому акцентуванні уваги у виступах президента на поняттях: держава, родина, народ і його традиції. Були зроблені і деякі нові кроки в галузі мовної політики. Так, в 2002 р. Лукашенко привітав громадян з Днем незалежності білоруською мовою. У тому ж році одна з центральних шкіл Мінська була перетворена в білоруськомовний лицей. Нарешті, Білорусь здійснила спробу проводити незалежну від Росії зовнішню політику, активно розвиваючи, наприклад, відносини з Рухом неприєднання» [10, с. 177].

До наведених західною дослідницею аргументів можна додати і деякі інші факти, які вписуються в її концепцію. Найважливішим, напевно, є проведення президентської виборчої кампанії Олександра Лукашенко під гаслом «За Білорусь!», а також активне використання офіційною владою словосполучення «За суверенну, процвітаючу Білорусь!». У 2007–2010 рр. глава держави дав серію гучних інтерв'ю впливовим міжнародним виданням, у яких пообіцяв поліпшити відносини Республіки Білорусь з країнами Євросоюзу, звільнив з в'язниць деяких політв'язнів, що призвело до скасування європейських санкцій проти президента і деяких інших посадових осіб.

Цікавий аналіз сучасної версії радянської ідентичності в Білорусі зробив Григорій Іоффе. Він назвав її креольським проектом. Назва запозичена в українського інтелектуала Миколи Рябчука, для якого креоли – це ті українці, які з ентузіазмом підтримують українську державність, але при цьому говорять російською мовою і дистанціюються від інших аспектів «українськості». Білоруські креоли, вважає Г. Іоффе, «представляють собою людей, говорять на суміші російської і білоруської мови (трасянка), але налаштованих досить патріотично. Оскільки такі люди становлять більшість у білоруському суспільстві, вони виступають в якості культурної основи режиму Олександра Лукашека, якого можна називати «президентом усіх креолів» [6].

Виразниками креольської ідеї в Білорусі Г. Іоффе називає П. Якубовича, Е. Скобелеву, Л. Криштаповича та деяких інших розробників державної ідеології, а духовним лідером – Олександра Лукашенка. «Очевидною перевагою даного проекту, – вважає дослідник, – є його більш широка соціальна база. Ще одна його перевага полягає в тому, що його підтримує панівний режим. Можна сказати, що економічні успіхи Білорусі досягнуто за рахунок мобілізації нації в рамках так званого креольського проекту, а також за рахунок лояльності професійних, дисциплінованих кадрів білоруської бюрократії при її відносно низькій корумпованості. Очевидно, стиль управління Лукашенка, його харизма вихідця з селянського середовища подобається багатьом білорусам. Мільйони білорусів на культурному і психологічному рівні ототожнюють себе з Лукашенком» [6]. Щодо недоліків проекту, то Г. Іоффе зазначає, що «найбільш слабким місцем проекту є його невисока популярність у найбільш кваліфікованих і освічених білорусів... Остракізм лукашенківського режиму з боку Заходу також можна розглядати як один з його недоліків, хоча б тому, що думка Заходу важлива для найбільш освіченої частини жителів Східної Європи» [6]. На думку Д. Мерплза, «хоча Іоффе і добре аргументує свої погляди, проте вони не в усьому переконливі... Якщо говорити стисло, процес становлення сучасної білоруської нації відбувається повільними темпами, але цього процесу неможливо не помітити. Історія не завжди виявляється на стороні переможців. І серйозно помиляються ті вчені, які думають, що Лукашенко – це продукт сучасного світогляду білоруських громадян, який відповідає їх потребам» [8].

Григорій Іоффе виділив ще один проект формування білоруської ідентичності, який назвав «Проект 2: московські ліберали». Під ним автор розуміє російськомовну частину суспільства, опозиційно налаштовану до Олександра Лукашенка, людей російськомовної культури, але які виступають за незалежність держави і його європейську інтеграцію. Серед лідерів цього напрямку він називає Ю. Драгохруста, Л. Заїко, Л. Злотникова, О. Федуту та ін.

Між представниками двох течій, на думку західного дослідника, існують серйозні суперечності, які «не переростають у культурні війни тільки через авторитарну політику режиму. Але якщо влада Лукашенка впаде, Білорусь може стати ареною цієї культурної війни» [6].

Таким чином, аналіз досліджень білоруської національної ідентичності в працях представників західної політичної науки свідчить про серйозний інтерес науковців до проблеми, яка є підґрунтям відхилення політичних трансформацій у Республіці Білорусь. Більшість авторів відзначають надзвичайно високу залежність характеру та рівня розвитку білоруської національної ідентичності від характеру та тенденцій розвитку політичного режиму країни.

Список використаних джерел і літератури

1. Байер Т. Беларусь: коллективная идентичность или плюралистические идентичности? / Т. Байер // Национальная идентичность Беларуси: материалы семинара / Фонд им. Фридриха Эберта. Региональное бюро в Украине, Беларуси и Молдове. Под общей редакцией Гельмута Курта. – Мн. : Донарит, 2004. – С. 58–67.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм [Електронний ресурс] / Е. Гелнер. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>
3. Григорьева Р. А. Этнополитическая ситуация в Белоруссии / Р. А. Григорьева, М. Ю. Мартынова // Белоруссия: путь к новым горизонтам. – М. : РИСИ, 1996. – С. 283–303.
4. Гужон А. Национализм и идентичность в Белоруссии [Електронний ресурс] / А. Гужон. – Режим доступу : <http://www.centre-fr.net/Le-nationalisme-russe-dansles.html>
5. Екадумава І. Рэжым стварае ідэнтычнасць / І. Екадумава // Грамадзянская альтэрнатыва. – 1999. – № 7. – С. 3–21.
6. Ёфэ Г. Беларусь: дзяржава, але яшчэ ня нацыя [Електронний ресурс] / Г. Ёфэ. – Режим доступу : <http://arche.bymedia.net/2007-04/ioffe704.htm>
7. Латышонак А.. “Мой рэйтынг эўрапейскіх нацыяў на пачатку ХХІ ст.” / А. Латышонак // АРСНЕ. – 2007. – № 5. – С. 82–83.
8. Марплз Д. Сіла і слабасць беларускага аўтарытарызму [Електронний ресурс] / Д. Марплз. – Режим доступу : <http://arche.bymedia.net/2007-04/marplez704.htm>
9. Носевич В. Беларусь: становление этноса и «национальная идея» / В. А. Носевич // Белоруссия и Россия: общества и государства. – М. : Права человека, 1997. – С. 11–30.
10. Ровдо В. Сравнительная политология: учеб. пособие. В 3 ч. Ч. 3. / В. Ровдо. – Вильнюс : ЕГУ, 2009. – 352 с.
11. Buscher Klemens. Landeranalyse WeiBrussland // Weidenfeld Werner. Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. – Gutersloh, 1996. – P. 405–422.